

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРИФРАЗ У МОВОТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Перифрази в художньому тексті не лише називають певний предмет чи явище, а й дають їм ту чи іншу оцінку, виступають естетичним (і характерологічним) компонентом мистецького цілого або окремого фрагмента.

З-поміж лінгвистилістів немає одностайні щодо визначення перифрази. Одні поділяють перифрастичні одиниці на власне логічні та образні, інші взагалі не схильні зараховувати до перифрастичних вирази типу «*автор «Війни і миру»*» і кваліфікують їх, як «описові звороти без переносного значення» [9, 92–93]. Тільки утворення на тропеїчній основі ми зараховуємо до перифрастичних виразів, вважаючи, що «немає такої образної перифрази, у якій би не був застосований той чи інший троп» [10, 13]. Перифрази можуть мати метафоричний («*корабель пустелі*» – верблюд), рідше – метонімічний («*коричнева чума*» – фашизм) або евфемістичний («*вічна хата*» – могила) характер.

Дослідженнями функціонування перифраз у мові та мовленні займалися українські та російські мовознавці (О. Потебня, В. Виноградов, Л. Булаховський, М. Бакина, Д. Вовчок, А. Григор'єва, І. Ільїна, А. Кожин, Н. Коломієць, Г. Моложай, Є. Некрасова, В. Орлова, Є. Регушевський, Л. Синельников, А. Свашенко, В. Уткіна, Л. Шубіна, Т. Битева, О. Юрченко, І. Кобилянський, Є. Макаренко, Н. Сологуб та інші).

Отже, сьогодні чинною є широка інтерпретація перифрастичних явищ, яка включає в обсяг поняття «перифраза» однослівні метафори й епітети, неологізми, аналітичні сполучення слів-номінативів, фразеологічні одиниці та різні описові конструкції, граматичні синоніми, речення, складні синтаксичні побудови алегоричного змісту [7; 10 та інші].

Мета нашої статті – проаналізувати закономірності функціонування перифраз у поезії Ліни Костенко.

За класифікацією Є. Регушевського перифрази бувають індивідуально–авторськими й загальнономовними, або традиційними [6]. Останні, втративши свій зв'язок із ситуативним, контекстуальним уживанням, функціонують у творах українських письменників. Так, зокрема Л. Костенко вживає чимало традиційних перифраз: «*тонесенькі сестрички*» [2, 407] (берізки), «*жовті лапи лип*» [2, 411] (гілля), які подибуємо і в інших письменників (М. Рильського, В. Сосюри, Є. Гуцала).

На відміну від загальнономовних, індивідуально–авторські перифрази не лише називають предмет чи явище, а й дають їм ту чи іншу оцінку, виступають естетичним (і характерологічним) компонентом мистецького цілого. Перифрастичне слово або вираз у свідомості читача співвідноситься з певною ознакою денотата, яким може бути будь–яка частина мови.

У Л. Костенко переважають іменникові перифрази (денотат – іменник): «*привид Азії*» [2, 94] (верблюд), «*казка днів*» [1, 17] (кохання), «*глобус капусти*» [2, 43] (земля), «*сок сонця*» [1, 450] (проміння):

...вона
зазолотіє щедрим соком сонця,
і схочеться їй вищих таємниць [1, 450];
Опускаюсь на землю, на сизий глобус капусти.
На самісінький полюс, де жде жук, як пінгвін [2, 43].

Подибуємо і прикметникові перифрази (денотат – прикметник): «*криваве вино*» [2, 431] (кров), «*неба очі голубі*» [5, 148] (голубінь); і дієслівні (денотат – дієслово): «*заклечено землю дротами, планету дроти оплели*» [1, 449] (тюрма), «*струшувати біду*» [2, 544] (плакати), і займенникові (денотат – займенник): «*той з ордами ходить, а той накликає Москву*» [1, 431].

Сердечна прихильність Л. Костенко до природи породжує багато перифраз на позначення лексеми «*дерево*» – *високі бранці, зелені папуаси, тонесенькі сестрички*:

Бредуть приречено – ні скарги –
високі бранці край доріг...
І падають багряні скальпи
шаману сивому до ніг [2, 332];
І, насторбучивши окраси –
зап'ястя, пера, пояси –
гудуть зелені папуаси,
лиснуть литками ліси [2, 332];
І снився їй народ, такий до болю милий!

*І зорі, і вітри, і чорний–чорний ліс.
Ох, як її там ждуть, аж руки заломили
тонесенькі сестрички із племені беріз [2, 407].*

Вживання кількох однорідних перифраз на позначення того чи того предмета, явища або особи зумовлене різними характеристичними функціями одиниць такого ряду, спроектованих на конкретний денотат, що безсумнівно сприяє багатоплановому (в динаміці) розкриттю актуалізованого образу. Так, у Л. Костенко лексема «верблюд» замінюється такими перифразами:

*Горбате диво, привид Азії,
сумирний жовтий страхолюд,
з якоїсь придбаний оказії, –
іде під вербами верблюд [2, 94];*

а лексема «коханя» має ще більше однорідних відповідників–перифраз:

*Ця казка днів – вона була недовгою.
Цей світлий сон – пішов без вороття.
Це тихе сяйво над моєю долею!
воно лишилось на усе життя [1, 17];
Ця непритомність розуму і серця,
цієї казки несходимий ліс...
І ні причин, ні провітку, ні сенсу.
Летить душа над прірвою навкіс [1, 17].*

Варто зазначити, що перифрази Л. Костенко досить часто підкріплюються прямими найменуваннями означуваного ними явищами, предмета чи особи. Такі «слова–підказки» можуть бути як у препозиції:

*Посмішки –
цвітіння людських облич...[2, 118];
Стара фортеця з косими бійницями –
камінний череп рицарських часів –
тут феодали з бронзовими лицями
жили, укриті шкурами лісів [2, 391],*

так і в постпозиції:

*Вечірній сон закоханого літа
і руки, магнетичні уночі.
Вродлива жінка, ласкою прогріта
лежить у літа осінь на плечі [2, 333].*

Декодування художнього тексту, складовими якого є та чи та перифраза, – багатоступеневий пізнавальний ланцюг, у якому на основі загального досвіду, а також значенні окремих компонентів перифрастичного виразу «прочитується» цілісна одиниця, а вже на основі останньої – текстова структура.

Є. Регушевський говорить про перифрази як «специфічне явище лексико–фразеологічної системи мови» [6, 41], які, по суті, так само, як і фразеологізми, можуть ставати «готовими одиницями мови», придатними для повторного вживання в мовленнєвому процесі. Відповідно до класифікації перифраз за їх призначенням (О. Юрченка), розрізняють такі типи описуваних одиниць, як номінативно–робочі (*брати участь*), консультативно–роз'яснювальні (*січень – другий місяць зими*), які не є характерними для художньої літератури. Натомість емоційно забарвлені перифрази широко використовуються у поезіях Л. Костенко, зокрема артистично–апофеозні: «*Великдень Перемоги*» [1, 13] (*9 Травня*), «*посмішка Джоконди*» [1, 12] (*прекрасне*). Вони вирізняються стилістичним значенням урочистості, небуденності, святковості:

*Минають фронди і жіронди,
минає славне і гучне.
Шукайте посмішку Джоконди,
вона ніколи не мине [1, 12].*

Вислови «езопівською мовою», побудовані на приховуванні змісту, натяках, недомовленості, характерні чи не для всіх поетів–шістдесятників, адже час, в який вони творили, жорстоко карав вільнодумців, «інакомислячих». У Л. Костенко читаємо:

*Чудовисько розтисло щелепи.
Першими випали інтелігенти.
Деякі ще живі,
інші частково.
Випали із його пащі, а впали до його ж барлогу.
Між гігантськими кігтями навпомацки
шукаєм дорогу [2, 550].*

Сила цього короткого вірша полягає в його несподіваному і вражаючому образі. Простота викладу поєднується із гротесковим зоровим образом, який стимулює читача вдатися до «езопівської» інтерпретації. Г. Кошарська «езопівську мову» називає основним знаряддям письменника в боротьбі проти заборони свободи слова [3, 25].

Вислови «езопівською мовою», що є глибоко індивідуальним явищем, не лише допомагають письменникам донести слово істини до читача, але й часто перетворюються на неперевершені афоризми. До цього засобу часто вдається Л. Костенко, завершуючи короткий поетичний текст; афоризмом нерідко «перебиваються» й більші за обсягом тексти:

*Не треба все валити на Прокруста,
коли не маєш дару Златоуста [2, 543];
Прийми мою понівечену душу,
збагни й пробач мій без немірний острах.
Дай хоч на мить забути слово «мушу», –
це перше слово з букваря дорослих [2, 300];
І приходять світанки, щоденних турбот адвокати,
і несуть під пахвою тисячі різних справ [2, 312];
Ліси правічні, госпіталь душі! [2, 411];
Але затишок цей, колісання душі щоденне!
Нерозпізнане древо у цьому страшному раю!
Цей розкоханий спокій! Даруйте. Це не для мене [2, 196].*

Відповідно до класифікації перифраз за матеріалом творення (О. Юрченка), одним із найпоширеніших типів є пристосування частин твору іншого письменника. Так, Л. Костенко використовує літературну цитату «І мертвим, і живим, і ненародженим...» для створення цілісного образу людства:

*В яких лісах іще ви забарложені?
Що яничари ще занастять?
І мертві, і живі, і ненароджені
нікого з вас довіку не простять! [2, 558].*

Частини афоризмів, прислів'їв, фразеологізмів також можуть виступати перифразами:

*Минає день, минає день, минає день!
А де ж мій сад божественних пісень [2, 5].*

У функції заміни слова виступають також біблійні образи, образи античної літератури:

*Троє їх, пастушків, Павло, Сашко і Степан
Розбирали гармату. І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих матерів [2, 27].*

Аріадна – героїня давньогрецьких міфів, що могла вийти з будь-яких лабіринтів, розплутати будь-що. У Л. Костенко ця перифраза розкриває сутність описуваної події. Адже, як справедливо зазначав В. Харцієв, «поетична перифраза, щоб досягти поетичної зображальності, повинна не обходити образ докола, а виставляти його прикметні риси» [8, 367].

Отже, роль описуваних одиниць не обмежується власне номінативним характером, «перифрастичний вираз сприяє конденсації образу (в окремому слові, ідіоматичному звороті), динамізації при взаємодії з іншими мовними одиницями апперцепційної системи твору» [4, 25].

Список використаних джерел

1. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХ століття: навчальний посібник / упорядник М.О. Сорока. – К.: Грамота, 2001. – 463 с.
2. Костенко Л.В. Вибране / Л.В.Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
3. Кошарська Г.Д. Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності / Г.Д.Кошарська. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. – 161 с.
4. Мойсеєнко А. Перифраза в Шевченковому тексті / Анатолій Мойсеєнко // Укр. мова і літ. в школі. – 1997. – №3. – С. 23–26.
5. Поезія: Ліна Костенко, Олександр Олесь, Василь Симоненко, Василь Стус. – К.: Наук. думка, 2001. – 272 с.
6. Регушевський Є.С. Перифрази в українській мові / Є.С.Регушевський // Укр. мова і літ. в школі. – 1988. – №4. – С. 41–47.
7. Сологуб Н.М. Мовний світ Олесь Гончара / Н.М. Сологуб. – К.: Наук. думка, 1991. – 137 с.
8. Харцієв В. Елементарные формы поэзии / В.Харцієв // Вопросы теории и психологии творчества. – Харьков, 1911. – Т. 1. – 302 с.
9. Уткина В. Перифрастический оборот в русской художественной литературе / В. Уткина // Изв. Крымского пед. ин-та. – Симферополь, 1959. – Т. 33. – С. 108.
10. Юрченко О.С. Фразеологічні перифрази української літературної мови / О.С.Юрченко. – Х.: ХДУ, 1983. – 119 с.

Анотація. У статті проаналізовано закономірності функціонування перифраз у поезії Ліни Костенко. Увагу акцентовано на індивідуально-авторських перифразах.

Ключові слова: перифраза, перифрастичні явища, загальномовні перифрази, індивідуально-авторські перифрази, художній текст.

Summary. The article analyzes patterns of functioning periphrasis in the poetry of Lina Kostenko. The attention paid to individual author's periphrasis.

Keywords: periphrasis, periphrastic phenomenon, the general periphrasis, individual author's periphrasis, artistic text.

УДК 811.161.2'282.2(477.43)

Поталчук І.М.

НОМЕНИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ «РІВНИНА» У ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

Народна географічна термінологія – цікава для дослідження тематична група лексики з огляду на її давність, стійкість, значний вплив на формування термінології наукової та потужність лігвістичної бази для утворення топонімних найменувань. Для наших мовознавчих студій важливим є вивчення термінів як слів поза їх безпосереднім зв'язком з термінами науковими, з'ясування того, як вони побутують у діалектному мовленні, як вписуються у мову як систему систем, яке місце народні географічні апелятиви посідають у літературній мові.

Охоплюючи загальнонаціональні, діалектні та вузькоговіркові елементи, цей лексичний шар репрезентований неоднаковими одиницями в ареалах побутування окремих говірок. Водночас найменування, що вживаються на позначення частин рельєфу (зокрема, назви рівнин, низин, долин і т. ін.) не виявляють принципових територіальних відмінностей, зважаючи на наявність таких утворень у будь-якому регіоні.

Сучасні лінгвістичні дослідження апелятивів рівнин важко уявити без таких праць: узагальнювального характеру – Т. Марусенко [7-8], М. Толстого [13], П. Чучки [16]; описативного характеру в проекції на окремі говіркові зони – Н. Сіденко [10] чи територіальні утворення – Т. Громко [2], О. Данилюк [4], О. Черепанової [15] та ін.

Варто зауважити, що між ЛСГ «рівнина», «низина», «долина» існують дуже тісні та давні внутрішні зв'язки. Особливістю їхнього вияву у діалектному мовленні є те, що часто для передачі відмінних сем мовці послуговуються тими ж самими лексемами. Це пов'язано зі специфікою сприйняття таких географічних реалій мовцями. З'ясуємо наукове визначення поняття. *Рівнини* – відносно рівні ділянки земної поверхні, часто значної площі, з невеликим (до 200 м) коливанням висот і малим (до 5°) нахилом, один з найважливіших елементів рельєфу суходолу і дна моря та океанів. На території України розрізняють низовинні рівнини (низовини) з абсолютними висотами 0-200 м (Причорноморська, Придніпровська, Поліська) і підвищені рівнини (височини) з висотами понад 200 м (найбільші – Придніпровська, Волинська, Подільська, Приазовська) [1, III, 134].

Зафіксований матеріал згрупували за такими ДО: 1) загальна характеристика ГО; 2) розміри; 3) заболоченість / незаболоченість; 4) наявність деревної чи кущової рослинності.

Семі «рівнина (в загальному значенні)» відтворюють 16 лексемних одиниць: *виг'ін, долина, низ, низовина, площа, площина, поле, пол'їука, полонина, р'їуна площа, р'їунина, р'їунина, р'їуно́та, р'їмно́та, роїни́на, степ.*

Лексема *виг'ін*, як і в подільському говорі Кіровоградщини, передає семантику «рівнина (в загальному значенні)», яка для неї не є основною (пор.: основне значення – «луг випасний»). Апелятив *долина* (псл. **dolъ* «низ, долина» [6, II, 89]), на думку Т. Марусенко, має деякі специфічні риси говіркового вжитку і демонструє або звуження семантики, або її розширення [8, 37]. У даному разі йдеться про розширення. Географічні апелятиви *низ, низовина*, що сягають праслов'янського лексичного фонду (від псл. *nizъ* «уніз» [6, IV, 86]) теж широко представлені на українських теренах з частотним переважаанням останнього [8, 41].

Привертає увагу та закономірність, що найбільша кількість найменувань з коренем *рівн-* (*ровн-*) ареально охоплюють значну територію. Це утворення з коренем прикметникового похо-